

Grondslagenonderzoek van de literatuurstudie

door

C. NEUTJENS

Het meest intrigerende probleem dat aan de literatuurtheoretici op dit ogenblik gesteld wordt, is niet meer dat van de methode die men moet gebruiken, maar dat van de zin die men aan de literatuurviserende activiteit in haar geheel kan geven. De oude methodenstrijd is natuurlijk nog lang niet uitgestreden, maar zijn strategieën worden nu meer dan vroeger bepaald door een fundamentele probleemstelling: *hoe* men het moet doen is afhankelijk van het inzicht dat men heeft in *wat* men moet doen. De antwoorden die op deze laatste vraag gegeven worden, staan soms polair tegenover elkaar: terwijl de literatuurstudie voor de enen een ideologie-dienende praxis hoeft te zijn, wensen anderen een intellectueel spel te beoefenen binnen de geïsoleerde wereld van het woord.

Vanuit totaal verschillende richtingen worden nu voortdurend opnieuw pogingen ondernomen om een aanvaardbare basis te vinden. We geven hiervan een beperkt overzicht dat als status quaestionis kan fungeren en als oriëntatie waaraan ieder zijn eigen grondslagen kan toetsen.

1. HET LOGISCH EMPIRISME

Heel wat basisonderzoek gaat opnieuw in deze richting. Men steunt daarbij hoofdzakelijk op de bevindingen van de zogenoemde *Wiener Schule*, wier hoofdbekommernis het was de eenheid der wetenschappen te verzekeren door ook voor de geesteswetenschappen een stelsel van positieve zekerheden uit te bouwen. Het logisch empirisme is in feite een poging tot synthese tussen het vroegere naïeve empirisme en het orthodoxe rationalisme. Terwijl het empirisme enerzijds zich hield aan zintuiglijke waarneming maar de formeel-logische structuren verwaarloosde en het rationalisme anderzijds alleen oog had voor de door het verstand gegeven a priori-formaties, trachten de logisch-empiristen vanuit de empirische ervaring op te klimmen tot een constructie van begrippen die steeds logisch op elkaar steunen, of met de woorden van Rudolf Carnap: „*die Möglichkeit der rationalen Nachkonstruktion von*

Begriffen aller Erkenntnisgebiete auf der Grundlage von Begriffen, die sich auf das unmittelbar Gegebene beziehen' (Der logische Aufbau der Welt, 1928).

Wat concreet de literatuurstudie betreft, brengt dit mee dat er een zeer specifieke betekenis gegeven wordt aan het begrip tekstverklaring. *Verklaren* is het interpoleren van een aantal logische schakels tussen het te verklaren tekstgegeven en een begrip dat zijn plaats reeds verworven heeft in de empirisch gefundeerde en logisch beredeneerde begrippenconstructie. Zulke interpretatiewijze verschilt niet of nauwelijks van de causale verklaring die men in de positieve wetenschappen gebruikt. Logisch-empirisch ingestelde literatuuronderzoekers beklemtonen dan ook de oppositie tussen het *verklaren* en het *verstaan*.

De term *verstaan* werd in zijn specifieke tekstinterpretatieve betekenis gelanceerd door Wilhelm Dilthey in zijn *Entstehung der Hermeneutik* (1900) en door hem praktisch toegepast op literaire teksten in *Das Erlebnis und die Dichtung* (1905). Voor de logisch empiristen is het verstaan echter slechts een voorwetenschappelijk stadium van het verklaren. Het is een psychologische maar geen logische rechtvaardiging die hoogstens kan in aanmerking komen als voorlopige werkhypothese. Verstaan kan voor hen nooit leiden tot een vorm van kennis die algemene en blijvende geldigheid bezit, die systematiseerbaar, verifieerbaar en falsifieerbaar is en die waardenvrij blijft, eigenschappen die zij als voorwaarde van wetenschappelijk kennen stellen.

Vanuit de literatuurstudie zijn tegen deze opvatting heel wat bezwaren aan te voeren. Vooreerst moet worden gezegd dat feiten wel verklaarbaar zijn door ze onder te brengen onder een wet, een theorie of een begrippenconstructie, maar slechts in zover het herhaalbare feiten zijn. Wanneer het gaat over unieke feiten – zoals literaire teksten – dan is deze onderbrenging onmogelijk in de mate dat ze uniek zijn. K. Popper zelf had dit reeds ingezien en stelt daarom het individualiserende tegenover het generaliserende onderzoek. Hij ziet precies hierin het grondverschil tussen de zogenoemde geestes- en positieve wetenschappen. In zijn *Conjectures and Refutations* (1969) gaat hij nog veel verder en beweert dat „*the way in which knowledge progresses, and especially our scientific knowledge, is by unjustified (and unjustifiable) anticipations, by guesses, by tentative solutions to our problems, by conjectures*”. In de concrete literatuurstudie van de laatste decennia liggen de voorbeelden voor het grijpen van degenen die zich door een slaafse, zelfs naïeve logisch-empirische instelling hebben laten verleiden tot het opbouwen van systemen die geen ander doel

hadden dan het herleiden van unieke literaire teksten tot een algemeen en abstract grondmodel (b.v. V. Propp, A. Greimas, enz.). Men mag evenwel niet zover gaan alle formalisten of structuralisten hetzelfde verwijt te maken. De eerste paragraaf van S/Z van R. Barthes is een bijna ironische afwijzing van zulke – in de grond onwetenschappelijke – vereenvoudiging: „*On dit qu'à force d'ascèse certains bouddhistes parviennent à voir tout un paysage dans une fête. C'est ce qu'auraient bien voulu les premiers analystes du récit : voir tous les récits du monde (il y en a tant et tant eu) dans une seule structure : nous allons, pensaient-ils, extraire de chaque conte son modèle, puis de ces modèles nous ferons une grande structure narrative, que nous reverserons (pour vérification) sur n'importe quel récit : tâche épuisante („Science avec patience, Le supplice est sûr”) et finalement indésirable, car le texte y perd sa différence.*”

Unieke feiten als een literaire tekst kunnen bovendien niet verklaard worden door causaliteiten of door een geformuleerde wet, maar slechts door motieven en door een totaalsituatie. Voor het ontstaan van een werk, voor de handelwijze van een personage in een drama of een verhaal, voor het in taal omzetten van de visie van een dichter zijn er geen oorzaken in de natuurnoodzakelijke betekenis van deze term, maar wel complexe rationele of irrationele handelingsgronden. Wanneer men b.v. wil verklaren waarom de auctoriale roman in de moderne tijd geleidelijk veld heeft verloren, dan kan dit niet door een redenering van het volgende type: Major: een auctoriale roman veronderstelt een expliciete ideologische keuze van de auteur; minor: expliciete ideologische keuzen worden niet meer aanvaard; conclusie: de auctoriale roman moet geleidelijk verdwijnen.

Unieke feiten willen verklaren door logische wetten blijft natuurlijk een poging zoals andere om de chaotische veelheid van feitelijkheden tot een geordend geheel om te vormen. Het traject van chaos naar orde verloopt altijd in de richting van theorievorming, systeembouw, formulering van regels en aanduiding van overeenkomsten. In zover het logisch empirisme daartoe kan bijdragen, is het waardevol. Verkeerd is alleen de verabsolutering van deze denkwijze, het afwijzen van alle andere methoden om tot ordening te komen, en bovendien de bewering dat het ordenend verklaren superieur is aan intersubjectief verstaan of aan controleerbare zinging. Wat men aan objectiviteit wint, verliest men aan realiteit – hoe paradoxaal dit ook mag lijken – omdat de objectiviteit maar kan gewonnen worden door een overmatige reductie van die realiteit. Wat men aan orde wint, verliest men aan vrijheid omdat een logisch-empirische theorie geen ontwerp wil zijn dat zich

voortdurend laat wijzigen door nieuwe feitelijkheden, maar een gesloten, algemeen en altijd geldend systeem dat daardoor niet alleen neutraal, niet-bindend, maar ook normatief wordt. In zijn totale consequenties doorgevoerd maakt zulke theorie van elke mens een „*Mann ohne Eigenschaften*” zoals die door R. Musil wordt getekend : een man die alles uitsluit wat niet objectiveerbaar is, die zich niet kan waarmaken omdat hij geen verleden en daarom ook geen toekomst heeft, de zuivere mens die overblijft als men hem ontdoet van alle kleur, vorm, eigenschappen en geschiedenis.

Wat de logisch-empirisch gerichte (taal- en) literatuurstudie betreft, is de pijnlijkste vaststelling eigenlijk dat er een hele kloof is ontstaan tussen de wetenschapscritici en de literatuurtheoretici : terwijl de logisch-empirische wetenschapskritiek reeds heelwat relativering en nuancering aan haar uitgangspunten heeft aangebracht, blijkt men in de literaire theorie nog steeds hoofdzakelijk te werken vanuit de originele absolute stellingen. Zelfs moet worden gezegd dat er meestal slechts gewerkt is op grond van secundaire studies over het logisch empirisme, terwijl een echte lectuur van b.v. G. Frege, R. Carnap, B. Russell, L. Wittgenstein heel wat onheil had kunnen voorkomen.

2. DE FENOMENOLOGIE

Een ander ontwerp van theorievorming waardoor een grote graad van eerbied ten overstaan van het object wordt nagestreefd, is de fenomenologie van E. Husserl.

In zijn *Logische Untersuchungen* (1900-1901) maakt hij het onderscheid tussen het registreren van feiten en dingen (= psychische kenact) en het registreren van ideële structuren van feiten en dingen (= logische kenact). De logische kennis bezit een a priori-geldigheid, d.w.z. logische gedachten zijn waar, ook al zijn ze door geen enkel bewustzijn gedacht. De vraag naar de logische structuur van de objecten is de vraag naar hun wezen : de *A priori Wesensschau*. Deze *Wesensschau* kan niet verkregen worden door eenvoudige ervaring, maar door de fenomenologische reductie, d.i. de psychische kenact ontdoen van alles wat door het subject aan het object wordt gewijzigd. De fenomenologie wil het object zien als iets dat zichzelf aan zichzelf laat zien in een bewustzijnsact, maar onafhankelijk van deze act. Men wil niet de menselijke voorstelling van het object, maar het object zelf vatten in wat men zijn *Selbstgegebenheit* noemt.

Het wezen van het zijn in zijn geheel wordt beschreven in abstracte logische structuren : de *Leerformen* ; het wezen van speci-

fieke zijnsgebieden (de natuur, de waarden, enz.) wordt beschreven in specifieke logische a priori-structuren.

Het wezen van de literatuur beschrijven betekent dan een verdere specificering van deze a priori-structuren. Degene die dit heeft ondernomen op de meest orthodoxe fenomenologische wijze, is R. Ingarden (*Das literarische Kunstwerk, Vom Erkennen des literarischen Kunstwerks*, enz.) Hij wil de „wezeneseigen” structuur van de literaire tekst beschrijven. Daartoe ontwerpt hij een verticale en horizontale indeling van de tekst: vertikaal gezien zijn er vijf „Schichten” of lagen: de laag van het taalmateriaal, de betekenislaag, de laag van de „schematisierten Ansichten” (lezersperspectieven), de laag van de „Gegenständlichkeit” (de voorgestelde werkelijkheid) en de waardenlaag (die door Ingarden zeer voorzichtig behandeld wordt); horizontaal gezien zijn er de onderdelen van de tekst zoals die zich in een gewone lectuur aan elkaar schakelen.

Vooral Ingardens beschrijving van de voorgestelde werkelijkheid is erg relevant; het is ten eerste een duidelijk voorbeeld van de fenomenologische methode waarbij de algemene logische a priori-structuren van de werkelijkheid (*Leerformen*) worden gevuld met de specificiteit van de tekstwerkelijkheid; het is bovendien een nog steeds belangrijke bijdrage in het huidige debat over de verhouding tussen tekst en werkelijkheid.

De invloed van Ingarden op de literatuurtheoretici is de laatste jaren niet meer zo groot en de zuivere fenomenologische aanpak is nergens meer erg expliciet aanwezig. Wel hebben zijn wetenschapskritische beschouwingen een onmiskenbare schakel gevormd in de ontwikkeling naar de moderne probleemstellingen, b.v. het probleem van de tijd en van de ruimte in het literaire werk, zelfs in grote mate de vraagstelling rond de lezer en de hele receptie-esthetica.

3. DE EXISTENTIALISTISCHE HERMENEUTIEK

Zoals het probleem van de grondslagen der literatuurstudie werd gesteld door de logisch empiristen en door de fenomenologen, gaat het om een *epistemologische* vraagstelling: het verklaren en het verstaan worden onderzocht op hun kentheoretische mogelijkheden. Bij de existentialisten daarentegen gaat het om een *ontologische* probleemstelling: het verklaren en verstaan worden onderzocht op hun mogelijkheden als zijnswijze, als wijze van bestaan van de mens: het verstaan als bestaan.

De vraag is hier niet meer: welke verhouding is er tussen de positieve en de geesteswetenschappen? Of: vanuit welke voor-

waarden kan een subject een object als een tekst benaderen? Maar: wat is een wezen waarvan het wezenlijke bestaat in het verstaan?

Toch is dit geen loutere ontologie van het subject, maar van – wat Heidegger heeft genoemd – het „*Dasein*”, d.w.z. een zijnsvorm die voorafgaat aan subjectiviteit én objectiviteit, een eenheid van intentionaliteit en fenomenaliteit, een zijnsvorm die zich constitueert door integratie van visie plus het geviseerde. Het *Dasein* is een samenzijn van het subject als visie en het object als horizont. Het subject kan maar zichzelf zijn door *met* de dingen te zijn, het object kan maar zichzelf zijn door gevisieerd te zijn. In het *Dasein* zijn de dingen het correlaat waardoor het subject in een *zorgende* houding afstand kan nemen tegenover zichzelf en langs die omweg kan terugkeren tot kennis van zichzelf.

In vergelijking met de logisch-empirische denkwijze betekent de existentialistische hermeneutiek een grondige verplaatsing van de doelstellingen: in de plaats van het *ordenen* van de dingen treedt het *beleven*. In de plaats van de systematiciteit komt de organiciteit, in de plaats van de geslotenheid komt de openheid, met de voor- en de nadelen vandien. Logisch deduceren en reduceren impliceert niet alleen de mogelijkheid tot ordenen, maar te gelijk ook altijd tot beheersen. In laatste instantie is de wetenschappelijke zekerheid die men langs deze weg verkrijgt een limitatie van de vrijheid en een vorm van manipulatie van de gemeenschap (zie b.v. Adorno's opvatting over de negatieve dialectiek). De existentialistische hermeneutiek bedreigt die vrijheid niet, maar ze loopt dan weer het gevaar zich te verliezen in ontologische of ideologische beschouwingen die wel een basis, maar geen werkwijze aan de hand doen voor de interpretatie van een concrete tekst.

In de huidige literaire theorie is het Heideggeriaans perspectief enigszins verdacht: men verwijt hem zijn (voorbijgaande) ideologische sympathieën met het nationaal socialisme – wat geen grond is voor verwerping van een theorie – en men houdt in het algemeen blijkbaar niet van ontologische definitives van de literatuur omdat men veel meer begaan is met het *hoe* dan met het *wat*, met de methode eerder dan met de zijnswijze.

Iemand die getracht heeft dit laatste bezwaar op te vangen door het ontwikkelen van een methodologie op basis van de definitie van het verstaan zoals geformuleerd door Heidegger, is P. Ricoeur. Een ontologisch gefundeerde hermeneutiek moet volgens hem niet noodzakelijk beginnen bij een beschrijving van *het zijn*, maar bij de concrete existentie van de dingen, in ons geval van de tekst. Men moet uitgaan van het semantisch (of van het ruimere semiologisch) niveau waarop men door middel van linguïstische analyses

de symbolische (= meerzinnige) vormen kan aanduiden en ordenen om op te klimmen naar – wat Ricoeur noemt – een criteriologie van de symbolische vormen en nadien zelfs tot een methodologie van de tekstinterpretatie. Bij dit semantisch niveau mag men evenwel niet stil blijven staan, want dit zou een verabsolutering van de taal en van het teken inhouden. De zin van het teken is het verwijzen naar, het depasseren, het opheffen van zichzelf. Daarom moet men van „*l'univers linguistique*” de overgang maken naar „*l'univers*”. Het verstaan van het teken moet leiden naar het verstaan van zichzelf. Daarom moet men van het semantisch niveau overgaan naar het reflexieve. Op dit niveau leert men de tekst kennen als noodzakelijk object waarlangs het subject zichzelf kan worden. Elk direct bewustzijn van het bestaan is steeds een vals bewustzijn (bewijs : de leer van Freud, Marx, Nietzsche, enz.) ; daarom moet de reflexie van het subject verlopen over en door bemiddeling van de tekst. Het ik wordt slechts zichzelf door het niet-ik. In de plaats van het oude „*cogito, ergo sum*” kan men stellen : „*interpreto, ergo sum*”.

Ten slotte moet men volgens Ricoeur het existentiële niveau bereiken : vanuit de problematiek van de taal over de reflexie naar de existentie. Deze existentie verschijnt alleen in de eenheid van het interpreterende en het geïnterpreteerde zijn. Het conflict der interpretaties zoals we dat in de realiteit van de tekststudie voortdurend kennen, is geen manifestatie van juiste en valse inzichten, maar een dialectiek waardoor de eindeloze veelzinnigheid van het symbool en de even eindeloze complexiteit van de existentie ge-reveleerd worden.

Ricoeur komt hiermee uit waar Heidegger is vertrokken, namelijk de ontologie van de interpretatie, maar hij heeft de omgekeerde weg afgelegd.

Bezwaren die tegen deze richting in het grondslagenonderzoek kunnen naar voren gebracht worden, kunnen als volgt worden samengevat : 1. hoewel het onderzoek ingezet wordt op het semantisch niveau, wordt door deze methode het specifiek literaire karakter van het te interpreteren object niet gereveleerd ; het gaat om een interpretatie die ook op andere dan taalobjecten toepasbaar is ; 2. de noodzakelijke gerichtheid op een inter-subjectieve praxis is niet expliciet in de theorie aanwezig ; 3. de plaats die in het geheel van deze hermeneutische beweging aan het subject wordt gegeven, kan worden betwist.

De hierna beschreven richtingen kunnen gezien worden als pogingen die de gemelde bezwaren gedeeltelijk opvangen.

4. HET FORMALISTISCH-STRUCTURALISTISCH PROJECT

Formalisme en structuralisme worden hier samen – vluchtig – behandeld omdat hierover reeds zoveel publikaties bestaan, maar vooral omdat het structuralisme in zo sterke mate het structureren is van formele kenmerken.

De grondslag van het Russische en ook van het Praagse formalisme was de zorg om een interpretatiemethodiek op te bouwen die de literariteit van een literaire tekst zou expliciteren. De eigenheid van de literaire tekst ligt volgens de voorstanders van deze richting niet in de zingevende factor van de tekst, maar in zijn formele kenmerken.

De evolutie van het formalisme in de richting van het structuralisme is merkwaardig verlopen: door de Praagse school werd eerst een fonologisch model uitgewerkt, d.w.z. een model op het minst complexe niveau. Dit fonologisch model werd dan geleidelijk toegepast op grotere eenheden, maar de eigenschappen van het eenvoudigere model werden daarbij bewaard. Daarna werd de overgang gemaakt naar de syntaxis, en eigenlijk pas zeer recent naar de semantiek om ten slotte te evolueren in de richting van de pragmatiek.

Deze ontwikkeling van een linguïstisch model heeft de literatuurstudie ten sterkste beïnvloed. De groeiende complexiteit is ook hier zeer merkbaar: van de sciëntistische systematiek van Propp over b.v. de logische verhaaltheorie van Bremond en de structuralistische semantiek van Greimas bereikt men het culminatiepunt in de „*homo structuralis*”-theorie van Barthes. Met deze laatste zou men weer als slogan kunnen gebruiken: „*structuro, ergo sum*”.

Het structuralisme is begonnen als een methode en geëvolueerd naar een filosofie. Als methodiek is het een niet-exclusieve weg die leidt naar interpretatie op basis van formele constructies die niet als werkelijkheid maar als model worden aangezien. Als filosofie is het een visie op de werkelijkheid waarbij de dynamiek van de structuur primeert op de creativiteit van het subject. Als filosofie staat het structuralisme lijnrecht tegenover het marxisme dat aan het historisch subject een essentiële plaats toekent, en ook tegenover elke vorm van humanisme die het subject als entiteit centraal stelt.

Het succes van het structuralisme in onze tijd kan gedeeltelijk worden verklaard door de huidige twijfels aan het subject als drijfkracht van de cultuur en door het ongelooft in de geschiedenis en de historische wetenschappen als verklaringspogingen.

Het gevaar van het filosofisch structuralisme bestaat in zijn reductie van het subject tot een object dat in de structuren slechts

een element in relaties is. Bovendien kan het leiden tot een totalitaire visie op de mens en in zijn uiterste vorm zelfs als een nieuwe predestinatieleer verschijnen.

In de literatuurstudie heeft het structuralisme geleid tot heel intelligente constructies waarbij men echter nooit verder kwam dan wat in een literaire tekst objectiveerbaar is. Tussen het hermeneutisch verstaan en het structuralistisch verklaren is er geen noodzakelijke oppositie, zelfs geen eenvoudige juxtapositie: er kan eerder een aaneenschakelen zijn van beide omdat het structuralisme kan gezien worden als het scheppen van de nodige afstand tussen subject en object opdat het subject op een geldige wijze aan reflexie zou kunnen doen.

5. HET MARXISTISCH MODEL

Door het oude dogmatisch marxisme en ook door de neo-marxisten als b.v. de aanhangers van de Frankfurter Schule worden alle hierboven beschreven studierichtingen gezien als uitingen van een burgerlijke, elitaire luxe- en hobby-wetenschap. Als fundamentele eis stellen zij dat elke wetenschapsbeoefening in functie moet staan van de ontwikkeling van de gemeenschap. Interpretatie om zichzelf wordt niet aanvaard, alleen het verklaren en verstaan dat leidt naar een sociale praxis is waardevol. De autonomie van de wereld van het woord wordt ontkend. Het manipulatiegevaar van scientisme, existentialistische hermeneutiek en formalistisch structuralisme wordt ontmaskerd.

De oude opvatting dat de literatuur tot de bovenbouw behoorde en rechtstreekse weerspiegeling hoefde te zijn van de sociaal-economische onderbouw, is sedert lang verlaten. In de plaats daarvan is een veel complexere relatie erkend tussen tekst en werkelijkheid.

Ongetwijfeld werden door de marxistische oriëntatie een aantal aspecten van de literatuur naar voren gebracht die voordien niet met dezelfde scherpheid werden gezien, vooral op het gebied van sociologische dimensies van de tekst. Het onderzoek van de zogenoemde triviaalliteratuur werd vanuit democratische impulsen terecht geactiveerd, de studie van de lezersproblematiek en de literatuurreceptie kwam de productie-esthetica gunstig aanvullen, de historisch-materialistische visie verruimde het blikveld van de literatuurgeschiedschrijving. Belangrijke winst is eveneens dat de onderzoeksmethoden in sterke mate herleid werden tot wat ze in wezen zijn: geen doel op zichzelf waarvoor men teksten gebruikt om ze te illustreren, maar werkmiddelen die in de dienst staan van het te interpreteren tekstobject. En ten slotte is de beklem-

toning van het noodzakelijke engagement een mogelijkheid om de dikwijls pure academische filologie in onze tijd weer tot een actieve en onontbeerlijke wetenschap te maken.

Gevaarlijk is echter dat in de marxistische richting een al te onmiddellijke vermenging van wetenschappelijke en politieke praxis kan optreden. De voorzichtigheid en de sereniteit waarmee men het ene ten voordele van het andere moet uitbouwen, wordt duidelijk te weinig onderkend. De bedreiging dat het marxisme opnieuw een verouderde missionaire mentaliteit zou ontwikkelen is niet klein. Zelfs een zeker dogmatisme is aanwezig waardoor het literatuuronderzoek teruggevoerd wordt naar negentiende eeuwse constellaties. De materialistische visie verschilt daarin niet wezenlijk van een theologische. De voorgestelde criteria voor tekstonderzoek zijn wel andere, maar in hun eigenlijke waarde verschillen ze niet van vroegere biografische, ethnologische, enz. Het meest kwetsbare punt is uiteindelijk dat door het marxisme de esthetische beleving niet meer erkend wordt als een op zich menselijk waardevolle activiteit die niet alleen aan een werkelijke behoefte beantwoordt, maar die naast het functionele denken een onmisbare vorm van werkelijkheidsbeheersing kan zijn.

De aflossing van de burgerlijke door de marxistische literatuurstudie wordt – indien we ons hier toch tot één enkel voorbeeld moeten beperken – het best geïllustreerd door R. Barthes. Zijn werk is niet zozeer een voorbeeld van een methode dan wel van een project. In zijn *Mythologie* (1957) doorprijkt hij het slecht geweten, de mythes van de bourgeoisie aan de hand van voor iedereen herkenbare details. Voortdurend opnieuw tracht hij een significante activiteit te ontwikkelen tegen „*ce-qui-va-de-soi*”, „*les fausses évidences*”, tegen de dominerende en fossiliserende ideologie, tegen het universaliseren van het contingente. Men kan zeggen dat zijn werk zelfs iets poëtisch heeft, niet omdat de logica hier en daar bewust te kort wordt gedaan, maar omdat hij schrijft vanuit een „*productivité réfléchissante*” die een exploratie is van de mogelijkheden van de taal, en te gelijker tijd zelfs van elke andere vorm van signifiante praxis. Zijn *Eléments de sémiologie* (1964), een theoretische maar niet zijn beste bijdrage, is een poging tot uitklaren van het probleem van de veelzinnigheid, probleem waarmee de zuivere marxisten sedert lang moeizaam vechten. Nog weer eens vertrekt hij vanuit de Saussure om de taal als semiotisch systeem te integreren in een veelheid van betekenisgevende tekencomplexen (mode, film, enz.). Het belangrijkste in dit artikel zijn niet zozeer de verduidelijkte begrippen, maar de richting die wordt aangeduid: de semiotiek als oplossing voor de eindeloos meer-voudige betekenis van een tekst.

6. DE SEMIOLOGIE

De semiologie heeft zich pas recent ontwikkeld tot een zelfstandige onderneming met een eigen omljnd object. De definitie van dit object kende een eigenaardig verloop : aanvankelijk was de semiologie de wetenschap van *een onderdeel* van de werkelijkheid, het teken. Naargelang men het teken steeds meer ging bepalen als iets dat naar iets anders verwijst, zag men in dat de hele werkelijkheid als teken kon fungeren. D.w.z. dat de semiologie niet meer een deel, maar *een aspect* van de werkelijkheid tot object had : het tekenaspect van de dingen. Daardoor wordt de semiologie een parallelle wetenschap naast b.v. de mathesis die het kwantitatieve aspect van de dingen bestudeert, of de economie die het ruil- of gebruiksaspect of de techniek die het instrumentaliseringaspect onderzoeken, enz.

Het tekenaspect van de werkelijkheid verder expliciteren houdt in dat men een onderscheid maakt tussen betekenisdrager, betekensysteem, betekenaar, betekenact, betekenproces en betekenfunctie. Elk van deze termen vraagt om verdere uitwerking. Zo moeten b.v. de eigenschappen van de betekenisdrager beschreven worden : fictioneel versus mimetisch, symbolisch vs abstract, arbitrair vs conventioneel, analoog vs digitaal, enz.

Terwijl de semiotiek oorspronkelijk groeide uit de linguïstiek en zijn terminologie en methodiek hieraan ontleende, kan men nu verwachten dat er zich – na de verzelfstandiging van de semiotiek – een bevruchting in omgekeerde richting kan voordoen : de taal- en ook de literatuurstudie kunnen nu hun voordeel beginnen doen met de perspectieven die door de semiotiek geopend worden. Zo kan b.v. de nu reeds jarenoude visie op de taal als communicatiesysteem worden afgelost door die van een betekensysteem, wat geen onbelangrijke gevolgen zal hebben. Het accent kan daardoor veel meer gaan liggen op het zinsproductieve dan op het zin-doorgevende aspect van een (literaire) tekst. De definitie van taal en literatuur kan bevrijd worden uit de verengende opvattingen van de communicatietheorie om te beklemtonen dat de werkelijkheid zelf wordt gewijzigd door omzetting in taal.

Wat de eigenlijke literatuurstudie betreft, zijn de gevolgen van de semiotische benadering nog lang niet duidelijk uitgewerkt. De pogingen van J. Kristeva zijn in dit verband zeer geestrijk, maar in de grond misleidend. De dichotomie tussen signifiant en signifié – een nieuwe vorm van het aloude dualisme – wordt door haar beslecht in het voordeel van de signifiant : een roman is voor haar slechts een transformatie van signifiants waarbij de oorspronkelijke signifié ongewijzigd blijft (*Le texte du roman*, 1970). Men zou

hierin een tactiek kunnen zien om de specificiteit van het object van de literatuurstudie te eerbiedigen (het zuiver formele aspect), maar bij Kristeva gaat het veel meer om een werkelijk filosofisch standpunt: de signifié is niet alleen in de taal, maar zondermeer onbereikbaar; de signifiant is het voortdurend, ietwat machteloos her-vormen van een in zich niet kenbare signifié.

Zeer belangwekkend is wel het standpunt dat Kristeva heeft ingenomen ten overstaan van het subject. Waar heel wat semiotici in de structuur van het teken geen expliciete plaats hebben voorzien voor het subject, vraagt zij uitdrukkelijk om een „topologie” van dit subject. Het is haar daarbij niet meer te doen om een transcendentaal ego „cut off from its body, its conscious and also its history” (*The System of the Seaking Subject*, 1973), maar om een concreet subject waarvan men – volgens het freudiaans model – de typisch bewuste en onbewuste activiteiten kan beschrijven aan de hand van zijn opstelling binnen het teken en het betekenproces.

Het probleem van het subject, zoals opnieuw gesteld door de semiotici, brengt het onderzoek van de grondslagen van de literatuurstudie op een belangrijk kruispunt: niet alleen de plaats van dit subject wordt in vraag gesteld, maar de functie zelf.

7. HET EX-CENTRISCHE SUBJECT

Volgens M. Foucault in *Les mots et les choses* (1966) zullen de zogenoemde menswetenschappen – filologie, psychologie, sociologie, economie, enz. – pas goed beginnen floreren wanneer ze ophouden de mens als centraal object van hun onderzoek te stellen. Dat het subject in het middelpunt wordt geplaatst, is volgens hem een vergissing die te vergelijken is met de voor-copernicaanse opvatting over de plaats van de aarde in het heelal. De ontwikkeling van de cultuur en de opeenvolging van de ontdekkingen worden niet bepaald door het toevallig charisma van een individu, maar gebeuren volgens een objectieve stelselmatigheid waarvan de code moet ontdekt worden. De configuratie van kensituaties en kennishoedanigheden waarop de cultuurevolutie steunt, noemt Foucault het „*épisthémè*”. Hij deelt de geschiedenis in op grond van de verschuivingen die er in dit *épisthémè* hebben plaats gehad.

Voor alle wetenschappen, maar bijzonder voor de taal- en de literatuurstudie heeft deze basisconceptie grote gevolgen.

De taal is voor Foucault niet de taal van het subject, maar ze is een eigenschap van de dingen. D.w.z. ze is een positiviteit, iets dat in de wereld gegrift staat, een stigma op de werkelijkheid. In de loop van de geschiedenis heeft het subject de woorden van de dingen losgemaakt en in de plaats van *een stigma* werd er *een*

teken van gemaakt dat alleen nog naar de dingen verwijst. Daardoor werd aan de taal haar oorspronkelijke zijnswaarde ontnomen en kreeg ze alleen nog een functie als voorstelling of re-presentatie. De linguïstiek kon daarom over de taal nog slechts spreken als over een communicatiesysteem of over een signifiant die verwijst naar een (onbereikbare) signifié.

Literatuur is voor Foucault de enige huidige vorm van taalgebruik waarbij de taal niet als een verwijzend betekenisstelsel wordt gebruikt, maar als stigma van de werkelijkheid. De literatuur is een compensatie voor het betekenisloos functioneren van de taal waartoe ze in ons huidig *épistémè* totaal is herleid.

Het standpunt van Foucault tast de meest modieuze stromingen in de actuele linguïstiek en literatuurstudie fundamenteel aan; het voert hem voorbij het structuralisme, het formalisme, de semiotiek, én voorbij elke vorm van humanistische hermeneutiek. Het in twijfel trekken van zoveel verworven zekerheden doet de wetenschap geen kwaad, maar verdere bezinning zal moeten uitmaken of de ideeën van Foucault niet te herleiden vallen tot een gewone vorm van neo-materialisme.

Van een andere hoek uit werd de centrale positie van het subject even sterk in twijfel getrokken. De invloedrijke Franse psychanalyst J. Lacan beschrijft in *Fonction et champ de la parole et du langage en psychanalyse* (1953) de taal als entiteit, als symbolische orde waarvan het bestaan voorafgaat aan het bestaan van het subject. Het subject kan pas zichzelf worden door de intrede in de taal. De concrete wijze waarop het subject zich wijzigt aan de hand van een keten van signifiants, toont hij in een analyse van *The Purloined Letter* door E. A. Poe (1957).

Er moet hier nog op gewezen worden dat de verdringing van het subject uit zijn centrale positie niet alleen gebeurt in de filosofie of in de psychanalyse, maar dat deze trend al lang merkbaar is in de literatuur zelf. Verscheidene auteurs van de *nouveau roman* hebben verklaard dat niet zij hun roman hebben geschreven, maar dat de roman zichzelf schrijft. Men gaat soms zo ver te beweren dat het niet de mens is die spreekt, maar dat hij slechts deelneemt aan het gesprek van de wereld.

BESLUIT

Dit overzicht van enkele belangrijke standpunten in het huidige grondslagendebat is onvolledig. Vele literatuuronderzoekers werken vanuit veel verder te nuanceren stellingen of dikwijls ook vanuit een onberedeneerde positie en alleen gedragen door een individueel arbeidsethos. Van elk afzonderlijke onderzoeker kan ook niet

gevraagd worden dat hij zijn grondslagen volledig expliciteert. Maar het geheel van de literatuurstudie heeft er behoefte aan dat men zich continu bezint op haar fundering.

Wanneer men wenst dat naast het genieten van literatuur ook de systematische studie ervan een reële aanbreng zou betekenen voor onze cultuur, dan is het geregeld opnieuw stellen van de vraag naar het doel even belangrijk en eigenlijk voorafgaand aan de vraag naar de methode.